

ד ת ש ב ע

בס"ד

פרשת עקב, תשע"ו, מספר 1184

מה ה' א-להיך שאל מעמך? על חובת האדם להתנהג באופן מוסרי גם ללא חיוב חוקי

אלישי בן-יצחק

מוסר למשפט.⁴ אבקש להניח רק נקודות ראשוניות לדיון, ואידך זיל גמור. עקרונית מוכרת קביעתו של ר' חנינא הגורסת: "גדול המצווה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה"⁵, ואפשר לדייק ממנה שקיים ערך כלשהו גם למעשיו של מי שאינו מצווה.⁶ לדיוק זה אפשר להגיע גם באמצעות הסיפור על אותו עובד כוכבים מאשקלון, דמא בן נתינה, שבזכות מצוות כיבוד הורים שקיים, זכה ונולדה בעדרו פרה אדומה.⁷ מנגד, בתלמוד הירושלמי אנו מוצאים עמדה קיצונית לכיוון השני, הגורסת: "כל מי שהוא פטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט".⁸ הראשונים, שעמדו על גישה זו, ביקשו לרככה באמצעות הבחנה בין מעשה שאין לו מקור נורמטיבי המחייב את עשייתו, לבין מעשה שיש לו מקור נורמטיבי מחייב, אלא שהוא פוטר אדם מסוים, והלה בכל זאת מקיימו. המקרה הראשון הוא ה"הדיוט", ואילו במקרה השני יש שכר לעושה המצווה, אך לא כמו שכרו של המצווה.⁹ לשיטה המובאת בירושלמי קיים קושי והוא, כיצד נענש קין על רצח אחיו הבל? הרי לא היה כל איסור לעשות כן?! או למשל הסיפור על כאבי השיניים של רבי יהודה הנשיא, שהופיעו בגלל שלא ריחם על אותו עגל שנמלט מהשוחרט וביקש את הגנתו, ורבי השיבו: "לך, כי לכך נוצרת". הכאבים נעלמו לאחר שרבי העיר לשפחתו כשביקשה לסלק חולדות שנכנסו לבית, ואמר לה: הניחי להם, שרחמיו על כל מעשיו.¹⁰ הרמב"ם נוטל את העיקרון שהניח בפנינו ר' חנינא והולך עמו צעד נוסף, ולפיו המושג של שכר

פרשתנו מדגישה בין היתר את קיום החובות החלות על האדם: "וְהָיָה עִקֵב תִּשְׁמְעוּן אֶת הַמְשָׁפְטִים הָאֵלֶּה וְשִׁמְרָתֶם וְעִשִּׂיתֶם אֹתָם" (דב' ז:יב), ובהמשך: "כָּל-הַמְצִיָּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי מֵצִיָּךְ הַיּוֹם תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת" (ח:א). אך לא רק פרשתנו; עניין קיום המצוות חוצה כחוט השני את ספר דברים. על האדם חלות שתי מערכות נורמטיביות: האחת פורמלית והאחרת א-פורמלית. הפורמלית מתייחסת לתורה ולקיום המצוות, והמערכת האחרת, זו שאינה פורמלית היא המערכת המוסרית,¹ כאשר המערכת הפורמלית היא המערכת הקובעת. היא ברורה, היא ידועה, יש לציית לה וניתן לאכוף אותה. המערכת המוסרית ברורה פחות. לא תמיד היא מוגדרת, והיא משתנה מאדם לאדם ומחברה לחברה.²

השאלה שאותה אני מבקש לפתוח לדיון היא: האם אפשר לחייב אדם גם כשאינו שום כלל נורמטיבי האוסר עליו התנהגות זו? או בניסוח הפוך: האם על פי מקורות ההלכה היהודית מותר לאדם לבצע כל פעולה שהמסגרת הנורמטיבית מתירה לו? כדי לחדד את השאלה, נדגים: כיצד על האדם לנהוג כאשר הוא נמצא על פרשת דרכים? בכל דרך שיבחר הוא עשוי לקיים מצווה או נורמה דתית, אך בכל דרך שיבחר הוא עלול גם לפגוע בערך אחר שמצוי בדרך, ובעקבות בחירתו נזנח.

תקצר היריעה מלהכיל דיון ממצה בסוגיה זו, שאושיותיה נטועות בעולם שבין דת למוסר,³ ובין

⁴ ראו למשל: חיים שיין, הפילוסופיה של המשפט – עיון ישראלי, עמ' 67-95 (תשס"ח); אמנון רובינשטיין, אכיפת מוסר בחברה מתירנית (תשל"ה).
⁵ בבא קמא לח ע"א. ביטוי זה נשנה בתלמוד הבבלי במספר מקומות. ראו למשל: קידושין לא ע"א; בבא קמא פז ע"א; עבודה זרה ג ע"א.
⁶ אבי שגיא, יהדות: בין דת למוסר, (ראו הערה 3), עמ' 46.
⁷ בבלי, קידושין לא ע"א.
⁸ תלמוד ירושלמי (וילנא) שבת פרק א, הלכה ב.
⁹ ראו למשל הרמב"ן, פירושו לקידושין לא ע"א, וכן המאירי, בית הבחירה, בבא קמא פז ע"א.
¹⁰ בבלי, בבא מציעא פה ע"א.

* עו"ד אלישי בן-יצחק מוסמך במשפטים מטעם האוניברסיטה העברית, בעל משרד עורכי דין ומרצה מן החוץ במרכז האקדמי 'שערי מדע משפט'. יהיו דברינו כאן לע"נ הילדה תהילה חיה בת מיכל אשר נקטפה בדמי ימיה. תנצב"ה.
¹ לצורך רשימה זו אניח לדיון בשאלת התלות שבין הדת למוסר. על כך ראו בהרחבה דניאל סטטמן ואברהם שגיא, דת ומוסר, 1993.
² ראו חיים ה' כהן, המשפט, מהדורה שנייה (1999), עמ' 94.
³ ראוי להפנות בהקשר זה לספרו של שמעון פדרבוש, המוסר והמשפט בישראל, תשי"ד; דת ומוסר (ראו הערה 1); אבי שגיא, יהדות: בין דת למוסר, (הדפסה שלישית, 2006); יצחק אנגלרד, "משפט ומוסר במסורת היהדות", דיני ישראל כח (תשע"א), עמ' 1-60.

אולם מסיים גם בעיקרון שעליו הוא מכריע את תשובתו:

דרכיה דרכי נועם וצריך שמשפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא, ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו. הלכך איני רואה טעם לדין זה אלא מדת חסידות ואשרי חלקו מי שיוכל לעמוד בזה. ואם יש ספק סכנת נפשות הרי זה חסיד שוטה, דספיקא דידיה עדיף מוודאי דחבריה. והנראה לע"ד כתבתי.¹⁷

הרדב"ז מעדיף במקרה זה את הדין על פני מידת חסידות, או על פני הגישה המוסרית הסוברת שעל האדם להקריב גם מעצמו ממש כדי להציל את חברו. האם יש ללמוד מתשובתו של הרדב"ז שבמתח שבין הדין למוסר תוענק זכות הבכורה לדין? דומה בעיניי שהתשובה שלילית משום שהשאלה דנה במקרה קיצוני שבו נדרש אדם לפגוע בעצמו – פגיעה שהשלכותיה כלל אינן ידועות.

הרא"ה קוק קבע, בהתייחסו לסוגיית המוסר, כי: אסור ליראת שמים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם, כי אז אינה עוד יראת שמים טהורה. סימן ליראת שמים טהורה הוא כשהמוסר הטבעי הנטוע בטבע הישר של האדם, הולך ועולה על פיה במעלות יותר גבוהות ממה שהוא עומד מבלעדו. אבל אם תצויר יראת שמים בתכונה כזאת שבלא השפעתה על החיים היו החיים יותר נוטים לפעול טוב, ולהוציא אל הפועל דברים מועילים לפרט ולכלל, וע"פ השפעתה מתמעט כח הפועל ההוא, יראת שמים כזאת היא יראה פסולה.¹⁸

אולי עתה נהירים יותר דבריו של רבי יהודה הנשיא (שלקה בשינוי בגלל אותו עגל) במסכת אבות, כאשר הוא מבקש להתוות מה היא אותה דרך ישרה שאדם צריך לבחור לעצמו: "כל שהיא תפארת לעושה ותפארת לו מן האדם". רבי אינו קובע בתשובתו כי דרך ישרה היא קיום המצוות בלבד. לשיטתו, דרך ישרה היא כזו שבה אדם יוצא ידי חובת שמים וידי חובת הבריות. ובצורה ברורה זו היא דרשתו של ר' עקיבא אשר דורש "כי תעשה הטוב והישר, הטוב בעיני שמים והישר בעיני אדם".¹⁹ כיצד יש לעשות זאת אניח להזדמנות אחרת.²⁰

¹⁷ שו"ת רדב"ז חלק ג, סימן תרכז (אלף נב).

¹⁸ הרא"ה קוק, שמונה קבצים, קובץ א, פסקה עה. בהקשר זה ראו גם: יהודה שביב, "תורה אלוהית מול מוסר אנושי – עיון במשנת הרא"ה קוק", דרך ארץ, דת ומדינה – אסופת מאמרים והרצאות בנושא יהדות שלטון וערכים דמוקרטיים (עמיחי ברהולץ, עורך, מהדורה שנייה, 2007), עמ' 215; צבי ירון, משנתו של הרב קוק עמ' 131-166 (תשנ"ג).

¹⁹ ספרי דברים, פיסקה עט.
²⁰ עוד לדיון בסוגיה זו ראו: הרב אהרן ליכטנשטיין, "האם היהדות מכירה במוסר שאיננו תלוי בהלכה?", מוסר אביב – על מוסר, אמונה וחברה (אביעד הכהן וראובן ציגלר, עורכים), תשע"ו, עמ' 36-15; הרב יעקב אריאל, "החוק והמוסר הטבעי", ההלכה בימינו – מורשתה, לימודה, הוראתה ויישומה, (ללא ציון שנה), עמ' 337.

ועונש חל גם על מעשים המנוגדים לנורמה של המצווה:

שהוא (הא-ל) מעניש על כל מעשה רע שעשה אדם, אף אם לא נאסר עליו באמצעות נביא, שכן הדבר אסור לו בטבעו שמלידה... כן אמרו אינו דומה מצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה. הם הבהירו שאף על פי שלא הוטל עליו עול מצוות נותנין לו שכרו.¹¹

יתר על כן, ניתן גם לטעון שאושיותיה של תפיסה זו מצויות בחוקי המקרא המצווים על הנהגות מוסר כלליות, כמו: "קדשים תהיו" (ויק' יט:ב); "ועשית הישר והטוב" (דב' ו:יח), וכן: "והלכת בדרךך" (דב' כח:ט). המשותף לעקרונות אלה שהם מבטאים הנהגות מוסריות, המבקשות להשלים את המערכת הנורמטיבית הסדורה.¹² המערכת הסדורה אינה יכולה להקיף ולהכיל את הכול, ולעולם היא תהיה מוגבלת.¹³ לכן צווינו בהם במונח שטבע לנו הרמב"ן: "נבל ברשות התורה"; אותו מונח שמובא בפירוש על הציווי "קדשים תהיו" ואשר מתאר אדם שמקיים את המצוות מבחינה פורמלית, אלא שדרכו סותרת ונוגדת את רוח התורה וערכיה. בלשון חז"ל: "כשם שאני קדוש כך אתם קדושים (היו קדושים), כשם שאני פרוש כך אתם היו פרושים".¹⁴ מכאן שיש לשלול מעשים מכוערים שנוגדים את רוח התורה. אך מה יהיה במקום שאדם מבקש לעשות טוב אך בפועל התוצאה היא רעה או לא טובה? על כך יש להשיב ממקור אחר. כאשר המשנה מבקשת ללמדנו מי הם שהורסים במעשיהם ומכלים את העולם, היא מונה גם את "החסיד השוטה" (משנה סוטה ג, ד). הרמב"ם משרטט את הפרופיל של אותו חסיד שוטה ומבאר: "שעניין זה הוא המרבה בניוול ומדקדק על עצמו עד שהוא כבד בעיני אדם ויעשה מעשים שאינם מחוייבים כאילו הוא שוטה בחסידותו".¹⁵ כך סובר גם המאירי: "חסיד שוטה הוא שמתחסד ביותר מדי אף במה שחסידותו גורם היזק או לעצמו או לאחר".¹⁶

שאלה מרתקת הופנתה לרבי דוד בן שלמה אבן זמרא, הרדב"ז (המאה ה-15, ספרד), בעניין אדם שהשלטון הניח בפניו דילמה: הנח ואכרות איבר מגופך, שכריתתו לא תביא למותך, ואם מסרב אתה, ימת חברך. עוד מובא בשאלה שיש האומרים כי במקרה זה יש לאפשר את כריתת האיבר ובלבד שהחבר ימשיך לחיות. עתה שואל השואל, האם נכון לנהוג כך? בתשובתו משיב הרדב"ז כי גישה זו אינה שורת הדין אלא "מדת חסידות". הוא מפרט את הדין,

¹¹ רמב"ם מורה הנבוכים (תרגום: מיכאל שורץ), חלק שלישי, פרק יז.

¹² ראו למשל רמב"ן על ויק' יט:ב.

¹³ ראו: ר"י אלבו, ספר העיקרים מאמר ג, פרק כג.

¹⁴ ספרא קדושים פרשה ד פרק ט.

¹⁵ רמב"ם, פירוש למשנה סוטה ג, ד. עיקרון זה של הרמב"ם נגזר משתי דוגמאות שונות שמובאות בשני התלמודים. בבבלי מודגם חסיד שוטה ככזה שרואה אשה טובעת בנהר ואינו מצילה מטעמי צניעות (סוטה כא ע"ב), ובירושלמי מתואר חסיד שוטה ככזה שרואה ילד טובע בנהר ונמנע מלהצילו, בגלל שהוא מבקש קודם לחלוץ את תפיליו (סוטה, פרק ג הלכה ד).

¹⁶ המאירי בית הבחירה סוטה כ, א.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע
של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף